

STARI RUKOPISI I PROBLEM NJIHOVE ANALIZE

Slaven Bertoša

I. Uvodna razmatranja

Definicije pojma "rukopis" mogu biti mnogobrojne i različite, i to uglavnom zbog činjenice da takvi mogu biti i sami rukopisi. "Rukopisom" se smatra određena količina teksta napisanog rukom, obično u obliku knjige/kodeksa, koji se čuva (u cijelosti ili u fragmentima) u nekoj javnoj ili privatnoj ustanovi.¹

Jednako je tako teško odrediti i definirati pojam "opisa rukopisa". Unutar arheoloških disciplina otvorila se velika rasprava oko metoda koje je potrebno primijeniti u tom poslu.² "Opis rukopisa" može se definirati kao homogena i točno određena analiza pojedinih elemenata rukopisa, i to onih fizičkih, tekstualnih i povijesnih, radi jasnijeg određivanja naslijeđenih kulturnih slojeva rukopisa i njegovih znanstvenih osobitosti. S pomoću takve analize čitatelj mora shvatiti da, ukoliko ne postoji tiskani katalog koji se odnosi na određeni rukopis i koji ga opisuje, jedini način proučavanja sadržaja rukopisa ostaje njegova analiza na mjestu na kojem se on nalazi.

Stanje s opisom i znanstvenom obradom rukopisa u svijetu nije, prema Petrucci-jevu mišljenju, zadovoljavajuće. Samo se Velika Britanija, Francuska i SAD mogu pohvaliti da posjeduju opsežnu tiskanu katalogizaciju gotovo svih rukopisnih fondova. Neke se države nalaze u osobito lošoj situaciji u tom pogledu (primjerice Italija, u kojoj su dobro katalogizirani samo grčki rukopisi).³

Bogate hrvatske rukopisne zbirke trebat će zasigurno još dugo sređivati, katalogizirati i znanstveno obrađivati.

2. Povijesni pregled analize starih rukopisa

Potreba za opisivanjem rukopisnih knjiga zapravo je povijesni fenomen nastao na određenom stupnju razvoja zapadnoeuropske kulture. Taj povijesni fenomen u njegovu nastajanju te zatim postupnom modificiranju pod utjecajem različitih čimbenika, odre-

¹ A. Petrucci, La descrizione del manoscritto. Storia, problemi, modelli, La Nuova Italia Scientifica, Roma 1987., 9.

² Usp. F. Negri Arnoldi, Il Catalogo dei beni culturali e ambientali. Principi e tecniche di indagine, Roma 1981., 44-54.

³ Grčke rukopise i njihovu katalogizaciju analizirao je M. Richard u svojoj knjizi Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris 1958.

đuju sami uvijeti u kojima je on nastao. U tom je smislu potrebno razmotriti ulogu koju su pisani rukopisi imali u određenim društvima, načine organizacije i uporabe biblioteka, jednako kao i modalitete proizvodnje i širenja knjižnog materijala.

Tijekom čitavog srednjeg vijeka ne može se govoriti o opisu rukopisa u pravom smislu riječi, već samo o njihovoj inventarizaciji i popisivanju, s ciljem čuvanja povijesne baštine. Takvu tipu katalogizacije pripadaju i inventari najvećih i najpoznatijih talijanskih biblioteka u XIV. i XV. stoljeću. Ipak, valja naglasiti da se već u tom razdoblju jasno vidi interes za vanjski izgled pojedinog kodeksa, njegova raskošnog uveza i ukrašavanja (ornamentacije). Ovdje je značajan tzv. stari indeks biblioteke u talijanskom kulturnom središtu Urbino, koji je sastavio tamošnji bibliotekar Agapit (god. 1487.).⁴ U XV. stoljeću važno je spomenuti Angela Poliziana, jednog od najvećih talijanskih humanista i filologa, koji je veoma cijenio rukopise iz ranijih razdoblja i naglašavao potrebu njihove kritičke analize.⁵ Ipak se već u XV. stoljeću može govoriti o pravom kritičkom pristupu rukopisima, no tek u XVII. stoljeću nalazimo veliku količinu popisa starih rukopisa koji nisu napravljeni samo radi inventarizacije materijala, već i s određenom znanstvenom namjerom. Sve se više uobličavao profil znanstvene discipline koja se naziva kodikologijom (tal. *codicologia*).

Najvažniji primjer za kodikologiju tog razdoblja svakako je djelo Petera Lambecka pod nazivom "Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi". Sadržava povijest carske biblioteke te opisuje njezine mnogobrojne latinske i grčke kodekse. Rukopisima se bavio i Giacomo Filippo Tomasini, biskup u Novigradu u Istri, autor djela "Bibliothecae Patavinae Mss. publica e privata. Utini apud Nic. Schiratti 1649. 4to." Osim ove dvojice, u najveće predstavnike povijesne erudicije zacijelo spadaju i Francuzi Jean Mabillon te Bernard Montfaucon.

Stvaranje novih biblioteka, pretvaranje dvorskih biblioteka u državne te povećavanje rukopijsnog materijala nesumnjivo je pridonijelo mijenjanju funkcije i obilježja europskih biblioteka. Unatoč tome, moderna kataloška metodologija koju je stvorio Montfaucon nije odmah prihvaćena. U Španjolskoj ju je tek kasnije primijenjivao Juan Iriarte (XVIII. stoljeće), koji je u to vrijeme objavio prvi svezak svoje knjige o grčkim kodeksima kraljevske biblioteke. Taj golemi katalog opisao je, međutim, samo 125 rukopisa. I u Italiju je Montfauconova lekcija sporo prodirala. Važno je spomenuti katalogizaciju latinskih i grčkih rukopisa mletačke Biblioteche Marciane, koju je izradio Antonio Zanetti te katalog Giuseppea Pasinija. Najznamenitiji rezultati vezani su, međutim, za Firencu: Antonio Biscioni (XVIII. stoljeće), bibliotekar i kanonik "Laurenziane", načinio je opsežan katalog fonda spomenute biblioteke. Prvi talijanski katalog rukopisa, napravljen uz pomoć znanstvenih kriterija, djelo je Angela Bandinija, također bibliotekara "Laurenziane" (dopunio ga je njegov nasljednik). Taj humanist, erudit, bibliolog i kodikolog napisao je djelo pod nazivom "Catalogus codicum manuseriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae". Nadahnut Montfauconovom metodolo-

⁴ Usp. Z. Michellini Tocci, Agapito, bibliotecario "docto acorto et diligente" della biblioteca urbinata alla fine del Quattrocento, u *Collectanea Vaticana in honorem Anselmi M. Card. Albareda*, Vol. 2, Città del Vaticano 1967, 245-280.

⁵ S. Rizzo, *Il lessico filologico degli umanisti*, Roma 1973., 147-164.

gijom, razradio je i on svoju osobnu, s pomoću koje je odlično opisao stare kodekse. Njegovi se kriteriji, prema Petrucciju, i danas smatraju uporabivim i korisnim.⁶

U XIX. stoljeću katalogizacija kodeksa još se više razvila. To osobito vrijedi za sveučilišne katedre i znanstvene institucije u Njemačkoj. God. 1825. Friedrich Ebert, bibliotekar u Dresdenu i Leipzigu, utemeljio je modernu kodikologiju kao posebnu disciplinu. Koristeći se onim najboljim iz katalografske tradicije prethodnih stoljeća, novu je disciplinu povezoao s paleografijom i filologijom.

U XIX. je stoljeću Italija zapravo nestala s katalografske europske scene. Petrucci za Francusku kaže da, unatoč njezinoj prestižnoj "Ecole des chartes", nije pružila nikakve inovacije na području znanstvene kodikologije.

Engleska je, pak, bila poznata po mnogobrojnim indeksima i katalozima sumarnog karaktera. Valja spomenuti Henryja Coxea, bibliotekara poznate "Bodleiane" u Oxfordu i njegovo opsežno djelo katalogizacije. Sumarna forma kodikološkog opisa postojala je i u Belgiji, Bavarskoj i Francuskoj.

Nakon stvaranja talijanske države (1861.) postale su vidljive mnoge mane lokalnih sustava pojedinih biblioteka. Među njima valja spomenuti ove:

- relativno loša očuvanost knjižnog naslijeđa (uglavnom nesortiranog)
- nestašica financijskih sredstava koja je država stavila na raspolaganje pojedinim bibliotekama (zbog čega se stare strukture nisu mogle obnavljati)
- nedovoljna stručna pripremljenost bibliotekara.

Karakteristično je da se najpoznatiji od njih, kao Tommaso Gar iz Padove, Atto Vannucci iz Firence i Vito Fornari iz Napulja, zapravo i nisu bavili katalogizacijom starih rukopisa.

Zbog svega ovoga, katalogizacija kodeksa počela je, nakon raskošnog razvoja u XVIII. stoljeću, nazadovati. God. 1820. poznati torinski papirolog Amedeo Peyron sastavio je veliki katalog rukopisa. U Veneciji je Giuseppe Valentinelli, direktor "Marciane", god. 1845. objavio sumaran opis latinskih kodeksa svoje biblioteke. Enrico Narducci napravio je 1874. u Rimu opsežan katalog Petrarkinih kodeksa iz svih rimskih biblioteka.

Afirmacija filološke i povijesne metode iz Njemačke uzrokovala je promjene i u talijanskim bibliotekama, u kojima 80-ih godina XIX. stoljeća dolazi do pravog procvata. God. 1884. Italija se prvi put pojavljuje u velikom razmjeru na međunarodnom antikvarskom tržištu. Iz tog su vremena osobito poznati Cesare Paoli, Giuseppe Fumagalli, Luigi Gentile, Guido Biagi, Giuseppe Mazzatinti i drugi.

Slične su se pojave mogle primijetiti i u nekim drugim europskim državama. God. 1873. u Francuskoj, Léopold Delisle predložio je novu metodu u sumarnom opisu kodeksa. U razdoblju 1895-1915. poznata je bila vatikanska kodikološka škola Franza Ehrlea. Stvorene su nove norme za pravljenje opisnih kataloga za kodekse. Sam opis tada se dijelio na tri faze:

- vanjski opis kodeksa: gdje se nalazi, kakva je formata, od kojeg je materijala, iz kojeg je razdoblja, koliko ima listova, postoje li pomiješani listovi, ima li palimpsesta (tj. mjesta na kojima se jedan tekst brisao da bi se na isto mjesto umetnuo drugi)

⁶ Petrucci, n. dj., 19.

- analiza sadržaja kodeksa
- povijesni opis kodeksa.

S obzirom na takav detaljan opis, katalogizacija tog tipa ispala je prespora.

U Njemačkoj i Engleskoj zanimanje za čitavu rukopisnu baštinu bilo je najveće u Europi. U Njemačkoj je to bilo zbog vrlo žive filološke tradicije iz XVIII. stoljeća, koja je obrazovane ljude navodila na potpuno drukčiji pristup kodeksima nego što je to bio slučaj negdje drugdje. Katalogizaciju kodeksa Carske biblioteke u Berlinu obavio je Theodor Mommsen. U Engleskoj je u razdoblju 1890–1953. izlazio, u više svezaka, sumarni katalog Falconera Madana, bibliotekara "Bodleiane" u Oxfordu. Važan je i Rhodes James⁷ iz Cambridgea, koji je katalogizirao rukopisne kolekcije pojedinih ustanova. On je nesumnjivo najveći engleski katalogator prve polovice XX. stoljeća, ali i poznati povjesničar engleskih srednjovjekovnih biblioteka.⁸

Nakon Prvog svjetskog rata, nestanak i prestanak aktivnosti pojedinih velikih katalogatora (Delisle, Madan James) uzrokovali su smanjenu proizvodnju katalogizacije kodeksa. Bilo je, osim toga, jasno uočljivo da opsežan katalog zahtijeva previše vremena za njegovu realizaciju i previsoka financijska sredstva. Tridesetih godina XX. stoljeća u SAD-u se prišlo popisivanju svih srednjovjekovnih i humanističkih kodeksa iz Sjeverne Amerike.

Za razdoblje između Prvog i Drugog svjetskog rata obično se kaže da je obilježeno velikom nesigurnošću u izboru modela, a pratila ga je i kriza oko ostvarivanja pojedinih ciljeva. U Italiji je 1941. fašistički ministar Giuseppe Bottai pokušao stvoriti "nova pravila" o bibliotekama.⁹ Te je godine posebno oformljena komisija objavila "Pravila za opis rukopisa", koja su i danas najbolji vodič za talijanske bibliotekare u njihovom poslu katalogizacije.¹⁰

Valja reći da je Drugi svjetski rat usporio sve inicijative oko katalogizacije čak i u zemljama koje su ostale neutralne. Ipak, zanimanje za rukopise i njihovu analizu nije se smanjivalo. U 60-im godinama u Njemačkoj je nastao tzv. cjeloviti katalog, u sklopu nastojanja za katalogizacijom svih rukopisa koji su se čuvali u bibliotekama tadašnje Zapadne Njemačke.

U 70-tim godinama pojavila se tendencija za analizom načina uvezivanja starih rukopisa (bušenje rupa, šivanje knjiga i sl.). Tih se godina katalogizacija počela vršiti s pomoću računala (computer).

Petrucci naglašuje da su danas mišljenja oko načina katalogizacije prilično podijeljena. Opsežni katalog i dalje pokazuje svoje nedostatke, posebice zbog velikih troškova

⁷ M. R. James, *A descriptive catalogue of the Mc Clean collection of manuscripts in the Fitzwilliam Museum*. Cambridge 1912.

⁸ Usp. M. R. James, *The ancient Libraries of Canterbury and Dover. The catalogues of the Library of Christ Church Priory and St. Augustine's Abbey at Canterbury and of St. Martin's Priory at Dover*, Cambridge 1903.

⁹ Usp. G. Barone - A. Petrucci, *Primo non leggere. Biblioteche e pubblica lettura in Italia dal 1861 ai nostri giorni*, Milano 1976.

¹⁰ Ta su pravila objavljena u knjizi U. Coste, *Codice delle biblioteche italiane*, Roma 1949., 254-269.

i spora izvođenja posla. Mogućnosti katalogazacije s pomoću kompjutera, prema njegovu mišljenju, do danas i nisu potpuno istražene.¹¹

3. Osnovni problemi analize rukopisa

Prema tvrdnjama stručnjaka mogu se sažeti u četiri skupine:

- 1) datacija i lokalizacija kodeksa
- 2) čitanje (katkad i odgonetavanje) pisma
- 3) identifikacija autora i tekstova
- 4) opis rukopisa i tehnike pisanja.

Jednim od najvažnijih elemenata kodikološkog opisa smatra se datacija, koja je važan element pri svakom opisu "pojedinih isječka iz prošlosti".¹² Datirati znači smjestiti, s većom ili manjom preciznošću, neki kodeks u određeno razdoblje. Datacija se ne mora uvijek izraziti stoljećem, nego može biti i mnogo preciznija. Katalogator mora iz pojedinih elemenata (vrsta pisma, ornamentacija teksta, njegova ortografska i lingvistička obilježja, tehnika uveza i pisanja i sl.) zaključiti o kojem se razdoblju radi. Ne datira samo pismo kojim je tekst napisan, nego kodeks u cjelini. Datacija rukopisa dio je paleografije, pa se njome najviše i bave paleografi. Ali, može je izvesti i obični katalogator koji nije paleograf. Valja pripomenuti da kriteriji po kojima se vrši datacija ranosrednjovjekovnih rukopisa ne moraju vrijediti i za dataciju humanističkih tekstova.

Kodeks je nužno datirati, ali ne mora se uvijek locirati, tj. odrediti odakle potječe. Taj element katalogator može izostaviti ili ga staviti samo ondje gdje se on u samom kodeksu izričito spominje ili je utvrđen na temelju prethodnih istraživanja. Ako katalogator sam određuje lokalizaciju kodeksa, treba usporediti svoje rezultate s onima koje su načinili ostali stručnjaci. Problem lokalizacije postavlja se zapravo samo za kodekse srednjovjekovnog i humanističkog razdoblja. Lokalizirati znači odrediti mjesto podrijetla kodeksa, tj. mjesto gdje je on napisan. Valja upozoriti da podrijetlo kodeksa nije isto što i mjesto njegove provenijencije. Lokalizacija kodeksa ne mora uvijek biti osobito precizna. God. 1927. F. Madan odredio je tri elementa koja treba posebno uzeti u obzir pri tom poslu:¹³

- kratice (pojedine kratice rabe se na određenim zemljopisnim područjima)
- oblik slova
- kodikološki elementi (poput materijala rukopisa, njegove strukture, načina po kojem se tekst pisao na određenom materijalu, numeracija listova itd.).

Ako se opisuje latinski kodeks IX.-XII. stoljeća koji ne pripada područjima na kojima su postojala tzv. nacionalna pisma ili pisma vezana za određene teritorije, katalogator će osobitu pozornost posvetiti kraticama, koristeći se uputama Lindsaya¹⁴ i

¹¹ Petrucci, n. d., 45-47.

¹² Usp. V. Gordon Childe, I frammenti del passato. Archeologia della preistoria, Milano 1960.

¹³ F. Madan, The localization of manuscripts, u Essays in history presented to R. Z. Poole (priredio H. W. C. Davis), Oxford 1927., 5-29.

¹⁴ W. M. Lindsay, Notae Latinae. An account of abbreviations in latin mss. of the early minuscule period (c. 700-850), Cambridge 1915.

Bainsa¹⁵. Zatim će pogledati kako izgleda pergamena (u Velikoj Britaniji i Irskoj ona je obično tvrda i više žuta, talijanska je sa strane sivkasta, a drugdje je sa strane žućkasta), a važno je analizirati i ornamente.¹⁶

Kod grčkih kodeksa srednjovjekovnog razdoblja najviše pozornosti valja posvetiti grafičkim stilovima i ornamentaciji, osobito kada je riječ o južnoj Italiji, jer se kodeksi iz raznih mjesta tog područja međusobno razlikuju, a nemaju sličnosti niti s rukopisima iz ostalih provincija Bizantskog Carstva.

Svaki paleografski pojam vezan je za povijesnu analizu određenog rukopisa. Zbog toga katalogator treba usvojiti terminologiju koja mu se čini najprilagodljivijom za materijal rukopisa kojeg proučava. Vrlo precizna definicija pisma znači veliku pomoć pri lokalizaciji kodeksa.

Svi se stručnjaci slažu da je opis sadržaja rukopisa najvažnija zadaća pri katalogizaciji. Kod srednjovjekovnih kodeksa taj je problem od osobite važnosti, jer se autori teksta teže utvrđuju, često su pogrešno navedeni ili ih uopće nema. Premda u drukčijem svjetlu, taj se problem javlja i kod kodeksa novovjekovnoga razdoblja. Često se neko djelo pojavljuje kao anonimno i tada katalogator ne može odrediti autora. Postoje i slučajevi kada umjesto imena i prezimena autora nalazimo njegov pseudonim. Posve je jasno da katalogator ne može poznavati sve metode kodikološkog opisa kada pred sobom ima rukopise koji nisu složeni po nekom elementu koji čini njihov sadržaj. Mora, međutim, znati kojoj literaturi mora pristupiti da bi si olakšao posao.¹⁷

Struktura kodeksa ogleda se u njegovoj podjeli na pojedine sveske. Svaki svezak sadržava određeni broj savijenih listova, složenih jedan iza drugoga i međusobno zajedno sašivenih po središnjem dijelu kodeksa. Kada bi struktura kodeksa uvijek zadržavala svoj prvobitni oblik i tijekom stoljeća čuvala se onakvom kakvom je načinjena, ne bi uopće bilo potrebno praviti analize. Struktura kodeksa često je bila nepravilna, listovi su se naknadno vadili ili dodavali. Potrebno je uvijek provjeriti je li numeracija listova doživjela kakve promjene. U kataloškom opisu struktura kodeksa može se prikazati na dva načina:

¹⁵ D. Bains, *A Supplement to Notae Latinae (Abbreviations in Latin mss. of 850 to 1050 A. D.)*, Cambridge 1936.

¹⁶ K. Berg, *Studies in Tuscan twelfth-century Illumination*, Oslo-Bergen-Tromsø 1968.

¹⁷ Kao pomoć pri lakšem poznavanju poznatih tekstova i njihovih autora mogu poslužiti, osim već navedenih i sljedeća djela:

U. Chevalier, *Répertoire des sources historiques du moyen-âge. Bio-bibliographie*, Vol. 1-2, Paris 1905-1907; B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, London 1952. (ili talijanski prijevod *Lo studio della Bibbia nel Medioevo*, Bologna 1972.); *Bibliotheca hagiographica graeca* (priredio F. Halkin), Vol. 1-3, Bruxelles 1957; *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, Bruxelles 1898-1901; F. Cabrol, *Les livres de la liturgie latine*, Paris 1930; L. Ferrari, *Onomasticon. Repertorio bio-bibliografico degli scrittori italiani dal 1501 al 1850*, Milano 1947; P. Zumthor, *Histoire littéraire de la France médiévale*, Paris 1973; P. O. Kristeller, *Iter italicum*, Vol. 1-2, London-Leiden 1963-1967; C. Baur, *Initia patrum graecorum*, Vol. 1-2, Città del Vaticano 1955; M. Vattasso, *Initia patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, Vol. 1-2, Città del Vaticano 1906-1908; U. Chevalier, *Repertorium hymnologium*, Vol. 1-2, Louvain 1892-1920; F. Carboni, *Incipitario della lirica italiana dei secoli XIII e XIV*, Vol. 1-2, Città del Vaticano 1977-1980; F. Carboni, *Incipitario della lirica italiana dei secoli XV-XX*, Vol. 1-3, Città del Vaticano 1982; K. V. Sinclair, *French devotional texts of the Middle Ages. A bibliographical manuscript Guide*, Westport-London 1979.

- brojevima i simbolima;
- tekstualnim opisom bez brojeva.

Prema prvom načinu svezak se označuje progresivnim arapskim brojevima, te brojem koji označuje broj listova. Npr. 8⁸ - osmi svezak sastoji se od 4 arka i 8 listova. Od raznih načina koji su se rabili prilikom proizvodnje rukopisnih knjiga osobiti interes među kodikolozima privukao je sustav povlačenja crta za pisanje. Izvodio se zašiljenim predmetom, uz mnogo strpljenja. Načina povlačenja crta bilo je mnogo, ali su svi polazili od činjenice da su se prije povlačenja crte morale na materijalu izbušiti posebne rupe, koje su služile pri orijentaciji samog povlačenja crta. Također je i načina za bušenje rupa bilo mnogo.

Pri opisivanju uveza¹⁸ katalogator je morao u obzir uzeti sljedeće elemente:

1. vrstu materijala na kojem je tekst napisan;
2. dataciju;
3. ukrase na hrptu uveza;¹⁹
4. opis hrpta.

4. Analitički katalog

Analitički katalog (engl. full scale catalogue) naziva se još "totalnim" i "znanstvenim", jer za cilj ima što bogatiju i opsežniju količinu elemenata koji ulaze u opis kodeksa. Prilikom analize ne zanemaruje ni najmanji detalj. Katalogator treba pažljivo prelistati čitav kodeks, obratiti pozornost na njegov vanjski izgled i sadržaj te ustanoviti je li kodeks jednostavan ili složen (tj. jesu li različiti rukopisi spojeni zajedničkim uvezom).

Vanjski opis kodeksa ustanovljuje najprije numeraciju pojedinih listova. Katkada postoji više numeracija, pa je potrebno odrediti koja je od njih posljednja napravljena. Bilježi se uvijek posljednja numeracija, a ostale se opisuju u odlomku koji se odnosi na povijest kodeksa. Ako rukopisi pripadaju različitim povijesnim razdobljima i odnose se na različitu tematiku, a uvezani su zajedno, smatraju se zasebnima, pa se tako i opisuju.²⁰ Nakon toga opisuje se materijal na kojem je kodeks napisan. Katkad valja nešto reći i o podrijetlu tog materijala, njegovoj boji i stanju u kojem se nalazi. Ako je riječ o palimpsestu, potrebno je naznačiti umetnuti dio i odrediti kojem razdoblju taj tekst pripada.

Zatim se određuje datum (uglavnom stoljeće), premda su u uporabi i kratice koje pobliže označuju razdoblje (in. - ineunte, početak; m. - medio, sredina; ex. - exeunte, kraj). Ako je rukopis točno datiran, datum se uvijek navodi.

Važna je i veličina kodeksa, a izražava se u milimetrima (visina x širina).

¹⁸ Usp. G. Fu m a g a l l i, *L'arte della legatura alla corte degli Estensi, a Ferrara e a Modena, dal sec. XV al XIX*, Firenze, 1913; *Il libro romano del Settecento. La stampa e la legatura*, Accademia nazionale dei Lincei, Roma 1959.; T. de M a r i n i s, *La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI. Notizie ed elenchi*, Vol. I-2, Firenze 1960.; *Legature papali da Eugenio IV a Paolo VI*, Catalogo della mostra, Città del Vaticano 1977.

¹⁹ Usp. R. M. D u d i n, *Arte del legatore e doratore di libri*, Milano 1964.

²⁰ Petrucci, n. dj., 79-84.

Kada se govori o numeraciji listova, ona katkad može biti pogrešna. Nikad se ne ispravlja u kodeksu, ali se uvijek navede da nije točna. Listovi koji nedostaju također se uvijek navode, kao i eventualno ponavljanje dvaju istih listova.

Struktura kodeksa sastoji se od njegove podjele na sveske koji, kao što je već rečeno, sadržavaju određeni broj međusobno spojenih listova.

Katkada čitav kodeks nije pisala ista osoba. Potrebno je uvijek prepoznati i navesti različite pisare. Uvijek se navode i napomene s margina teksta, osobito kad su naknadno napisane.

Vrlo je zanimljivo opisati ornamentaciju kodeksa²¹, premda katalogator često ne posjeduje dovoljnu količinu znanja da to učini. Navodi se i datum kada je konačni uvez izvršen, kao i materijali koji su se pri tom poslu rabili.

Kada se govori o povijesti kodeksa, treba navesti u čijem je vlasništvu on bio, je li bio restauriran i u kojem razdoblju.

Unutarnji opis kodeksa odnosi se na njegov tekstualni dio. Navodi se najprije ime i prezime autora te naslov (i podnaslov, ako postoji) teksta. Za djela koja nisu puno poznata navode se "incipit" i "explicit", tj. prve i posljednje riječi određenog teksta. Potrebno je, zatim, navesti je li tekst cjelovit ili nije. Pri opisu Biblije treba naglasiti razliku između "Vetus Testamentum" i "Novum Testamentum", a za liturgijske knjige naslov se uvijek piše latinskim jezikom.

Bibliografija mora sadržavati cjelovit popis svih radova o određenom rukopisu. Mora, dakle, biti što je moguće više kompletna i složena po kronološkom redu.

5. Sumarni katalog

Postoji više definicija takvog kataloga. On obično sadržava veliku količinu podataka, ali izostavlja sve ono što je rezultat specijalističkih istraživanja. Ne opisuje previše detaljno niti ornamentaciju, rukopis, a niti način povlačenja crta. Osnovna mu je karakteristika sažetost i velika količina kratica. Obično sadržava ove elemente:

1. Unutarnji opis: ime i prezime autora, naslov, incipit i explicit (samo kod anonimnih djela ili kada se autor nije mogao odrediti) te, katkad, eventualne napomene o rupama u tekstu.
2. Povijest kodeksa, kao kod analitičkog kataloga.
3. Bibliografiju: navode se sva djela gdje je kodeks opisan, te u kojima ima nešto o njemu.

6. Popis rukopisa

Orijentacijske i metodološke promjene nastale na području proučavanja rukopisa od 50-ih godina nadalje uzrokovala su, između ostalog, i novi način katalogizacije. Uvode se tzv. popisi rukopisa iz kojih se elementi mogu unositi u računalo (computer). Korisnik tako ima na raspolaganju sav obrađeni materijal, koji se nalazi na istom mjestu gdje je katalogizacija izvršena s pomoću računala.

²¹ Kodeks katkada sadržava grbove, koje je potrebno prepoznati i opisati. Nomenklaturu za opis grbova sastavio je V. Spretti, *Enciclopedia storico-nobiliare italiana*, Vol. I, Milano 1928., 13-68. (U nas usp. B. Zmajčić, *Heraldika, sfragistika, genealogija*, Zagreb 1971.)

7. Inventari

Inventari se odnose na takav opis kodeksa gdje se vrši analiza samo nekih, određenih elemenata. Svrha takvih analiza administrativne je i praktične naravi, kao npr. sastavljanje kataloga pojedinih izložbi: "Inventari" mogu biti jako različiti, ali ih ipak povezuju neke zajedničke karakteristike:

1. Sažetost informacija: samo ono najnužnije i najvažnije dolazi do korisnika. Ipak se mora naglasiti da je izbor onoga što se smatra "nužnim" subjektivan, zbog čega su i rezultati suviše različiti.
2. Brzo izvođenje katalogizacije unutar točno određenog i predviđenog razdoblja.
3. Relativno niske cijene prilikom rada.
4. Rezultati do kojih se dolazi uvijek su privremeni i zato se često moraju ponoviti već učinjene katalogizacije.

Postoje tri tipa inventara, međusobno različitih po ciljevima i metodama:

- a) sumarni inventar. Radi se u slučaju potrebe brze katalogizacije rukopisa koji nisu nikada opisivani, a ima ih mnogo.
- b) inventar u pravom smislu riječi. Sadržava neke od elemenata vanjskog opisa, ali ne ulazi u detaljnu analizu manje važnih tekstova.
- c) analitički inventar. Vanjski opis svodi se na minimum, a unutarnji na maksimum (s velikim brojem informacija).

8. Specijalni katalozi

Cilj takvih kataloga nije opis svih rukopisa koji se nalaze u određenoj biblioteci ili na određenom području (to čine tzv. opći katalozi), već se opisuju samo oni odabrani. Dakle, tzv. specijalni katalozi opisuju točno određene kodekse, već prema vrsti istraživanja koje se treba izvršiti. Imaju poseban predmet rada i poseban cilj. Obično takve kataloge ne rade bibliotekari, već posebni interni znanstvenici iz biblioteka. Postoji nekoliko vrsta specijalnih kataloga:

1. Katalog rukopisa koji se odnose na jedno djelo ili na jednog autora. To je najčešći oblik specijalnog kataloga.²²
2. Katalog rukopisa koji se odnose na tekstove jedne određene discipline. Takav katalog sastavlja obično grupa stručnjaka, a vrlo rijetko samo jedan znanstvenik.
3. Katalog datiranih rukopisa. Valja ovdje reći da datum može biti različitog tipa:
 - a) Može predstavljati doba kada je autor napisao rukopis. Taj su datum pisari samo prepisivali.
 - b) Datum kada je određen dio rukopisa nastao, a on nije uvijek za čitav rukopis bio isti.

Srednjovjekovni grčko-bizantski kodeksi bili su gotovo uvijek datirani, a s latinskim to nije bio slučaj.

Opis datiranih rukopisa trebao bi sadržavati sam datum (i mjesto), autora i naziv teksta, potpis autora (ili prepisivača) i osnovnu bibliografiju.

²² Takvog je tipa popis kodeksa Danteove "Comedije" koji je sastavio G. Petrocchi (Dante Alighieri, *La Commedia secondo l' antica vulgata*; (priredio G. Petrocchi), Vol. I, Verona 1966., 481-563.

4. Katalog kodeksa s minijaturama. Takve proučavaju paleografi, filolozi, kodikolozi, povjesničari umjetnosti itd. Katkad su minijature toliko lijepe da se one, a ne sam kodeks, nameću u prvi plan.

9. Opis rukopisa dokumentarne prirode

Rukopisima se bave ne samo arhivi već i biblioteke. Na taj način arhivistika i kodikologija nalaze zajednička područja istraživanja i obradbe. Katkada, međutim, međusobni utjecaji mogu zbuniti istraživača i spriječiti ga u iskorištavanju rukopisnog materijala, jer se uvijek ne može točno znati spadaju li rukopisi u arhiv ili u biblioteku.²³

Dokumentarni materijal iz biblioteka može se podijeliti u sljedeće kategorije:

1. Rukopisi povijesno-dokumentarnog sadržaja (iz novovjekovnog razdoblja);
2. Tzv. literarni arhivi, u kojima se nalaze bilješke nekog pokojnog znanstvenika;
3. Obiteljski ili osobni arhivi.

Problem mijesanja arhivskog i bibliotekarnog materijala vezuje se za katalogizaciju i objavljivanje i nije pravne, već znanstvene prirode. Nastaje nakon što se postavi pitanje hoće li se rukopis opisati bibliotekarskim ili arhivskim metodama. Obično je katalogator taj koji to određuje.

10. Pravljenje indeksa i uvoda

Indeksi pomažu čitatelju da brzo odredi svu količinu podataka koja se nalazi u nekom katalogu. Zbog toga čine njegov nezaobilazni dio. Kratki katalog ima kratak indeks i obratno. Indeks obično sadržava one podatke koji tu dopriju s pomoću odabira koji vrši katalogator.²⁴ Sadržava, dakle, imena autora opisanih tekstova, naslove anonimnih djela, nazive mjesta i ljudi, popis datiranih kodeksa, popis kodeksa s minijaturama, popis kodeksa-palimpsesta te bibliografiju svih djela.

Čak i najjednostavniji indeks ima svoju kompleksnost, jer sadržava više podataka: imena autora, imena mjesta, crkava, samostana i sl. Imena autora obično su otisnuta debljim crtama slova, da se mogu razlikovati od ostalih osobnih imena. Naslovi se tiskaju kurzivnim slovima, kao i sve kritičke napomene sastavljača.

Ako u indeksu ima mnogo elemenata, na početku vrijedi sastaviti "Index indicis" ili "Index alphabeticus".

Svaki katalog mora imati uvodni dio, bez obzira na njegov oblik ili veličinu. U uvodu se navode informacije o prethodnim katalogizacijama (ako ih je bilo), obavijesti o povećavanju količine rukopisa, eventualnim krađama kodeksa, restauracijskim radovima i njihovim promotorima i izvršiteljima.

11. Opisivanje rukopisa kao funkcionalni izbor

Najveći dio rukopisa koji se nalaze u bibliotekama širom svijeta još nije katalogiziran, pa su zato nepoznati široj javnosti. Može se smatrati da je uzrok tome odabir pogrešnih metodoloških postupaka, ali i nedostatak financijskih sredstava.

²³ Usp. E. Casanova, *Archivistica*, Siena 1927.

²⁴ Usp. *I codici Palatini della r. Biblioteca nazionale di Firenze*, Vol. 2 (priređio E. Rossi), Roma 1940.

Tzv. funkcionalni opis mora biti sveukupan i cjelovit, obrađen različitim metodama i usmjeren prema kompleksnim interdisciplinarnim ciljevima. Trebao bi obuhvaćati potpunu inventarizaciju rukopisnog fonda jedne nacije²⁵, katalogizaciju pojedinih rukopisa ili grupe kodeksa načinjenu uz pomoć analitičke metode u posebne znanstvene svrhe te inventarizaciju napravljenu u neznastvene svrhe, kojoj je cilj čuvanje baštine i koja ne mora biti tiskana, ali mora biti stavljena na uvid javnosti.

Tzv. "teorija opisa", koja se pri tome koristi, mora poslužiti za utvrđivanje standardnog minimuma u količini informacija koje mora imati svaki opis da bi bio dovoljno koristan i uporabiv. Time se uglavnom bave posebni teoretičari katalogizacije i bibliografije.

Tzv. "metodologija opisa" mora, pak, poslužiti za određivanje načina na koji će se pojedini opisi vršiti. Njome se bave kodikolozi te svi oni koji se bave katalogizacijom.

Valja na kraju naglasiti da jedinstveni model opisa zapravo ne postoji.

12. Zaključak

Metodološki pristupi u opisivanju srednjovjekovnih rukopisa, jednako kao i onih novovjekovnih, međusobno su vrlo različiti. Isto su tako različiti i uporabni modeli katalogizacije u različitim zemljama. Takvo stanje nesumnjivo stvara nedoumice, pa i nesigurnost kod bibliotekara i znanstvenika, jer ostaju bez općenitih standardnih normi. U najnovije vrijeme možemo govoriti o obogaćivanju normativnih tekstova novim metodologijama iz različitih zemalja. Oni najviše mogu poslužiti bibliotekarima, arhivistima te kodikolozima, paleografima i filolozima, ali i svima ostalima koje zanima rukopisna tradicija tekstova.

I u nas bi na tome planu valjalo djelovati, jer je hrvatska rukopisna baština vrlo bogata, kodikološki kompleksna, jer se javljaju ne samo latinički već i rukopisi pisani glagoljicom, bosančicom, pa čak i arapskim pismom, jer je i jezik različit - latinski, grčki, hrvatski, talijanski, mađarski, njemački... Rad na sređivanju, katalogiziranju i znanstvenoj obradbi valjalo bi i metodološki osmisliti, podignuti na razinu dostignuća suvremene europske kodikologije.

²⁵ Kod Talijana se kao primjer može navesti Negri Arnoldi, n. dj.

Zusammenfassung

ALTE HANDSCHRIFTEN UND DAS PROBLEM IHRER ANALYSE

Slaven Berloša

Der methodologische Zugang bei der Beschreibung mittelalterlicher Handschriften unterscheidet sich sehr von der Vorgangsweise bei neuzeitlichen Handschriften. Ebenso unterschiedlich sind die Anwendungsmodelle der Katalogisierung in unterschiedlichen Ländern. Ein solcher Zustand führt zweifellos zu Unsicherheit bei Bibliothekaren und Wissenschaftlern, denn sie haben so keine allgemein gültigen Standardnormen. In neuester Zeit können wir von einer Bereicherung bei normativen Texten durch neue Methodologien aus verschiedenen Ländern sprechen. Diese können meist Bibliothekaren, Archivaren und Kodikologen, Paläographen und Philologen dienlich sein aber auch allen anderen die an der Tradition von Handschriften-Texten interessiert sind.

Auch bei uns besteht in dieser Hinsicht Handlungsbedarf, denn im Bereich der Handschriften ist das Kulturerbe Kroatiens sehr reich, es ist kodikologisch komplex, denn es bestehen nicht nur Handschriften in lateinischer, sondern auch in glagolitischer, bosnischer -sogar in arabischer Schrift es sind nämlich auch verschiedene Sprachen vertreten: Lateinisch, Griechisch, Kroatisch, Italienisch, Ungarisch, Deutsch... Es gilt, der Arbeit an der Ordnung, Katalogisierung und wissenschaftlichen Bearbeitung methodologisch einen Sinn zu geben und sie auf das Niveau der Leistung der modernen europäischen Kodikologie zu bringen.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

POSVEĆEN DVADESETPETOGODIŠNJOJ SURADNJI
HRVATSKIH I GRADIŠĆANSKIH POVJESNIKA

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

TAJNIK REDAKCIJE

Ivica PRLENDER

LEKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Društvo za hrvatsku povjesnicu
Zagreb, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ul. Ivana Lučića 3

Narudžbe šaljite na navedenu adresu

Cijena ovog broja iznosi 130 kuna

Izdanje časopisa sufinancira

Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Pergošićeva 8 – Zagreb

Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, ožujak 1996.